

JANUSZ NOWIŃSKI SDB
Instytut Historii Sztuki UKSW
Kustos zabytków dawnego opactwa w Łądzie

OGRODY DAWNEGO ZAŁOŻENIA CYSTERSKIEGO W ŁĄDZIE NAD WARTĄ – HISTORIA ORAZ WSPÓŁCZESNA KONCEPCJA ICH REWALORYZACJI I REWITALIZACJI

W 2008 roku, na zlecenie Administracji Obiektami Towarzystwa Salezjańskiego Inspektorii p.w. Św. Wojciecha, w ramach prac przygotowawczych do opracowania kompleksowego projektu *Renowacja XII w. pocysterskiego opactwa w Łądzie i adaptacja na centrum kulturalno-edukacyjne*¹, powstała koncepcja rewaloryzacji i zagospodarowania dawnych i obecnych ogrodów oraz przykościelnego parku przy dawnym opactwie w Łądzie². Jako współautor tego opracowania chciałbym przedstawić w tym miejscu jego najważniejsze założenia poprzedzone prezentacją wyników moich badań nad historią dawnych i obecnych ogrodów i terenów zielonych zlokalizowanych przy łądzkim zabytku.

OGRODY DAWNEGO OPACTWA W ŁĄDZIE – HISTORIA

W każdym z cysterskich założeń znajdowały się ogrody służące mieszkańcom klasztoru: zielnik (*herbarium*), ogród warzywny (kuchenny) i sad (*pomarium*). Tworzyły one często tzw. ogród konwentualny, pełniący w cysterskich cenobiach doby nowożytnej funkcje użytkowe i rekreacyjno-ozdobne³. Od XVI w., przy wznoszonych wówczas obok klasztorów pałacach opackich, powstają

¹ Projekt ten został przygotowany celem pozyskania środków z Unii Europejskiej w ramach *Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko*, Priorytet XI – *Kultura i dziedzictwo kulturowe*.

² Zob. A. Jarośnińska-Krokowska, J. Nowiński, *Koncepcja rewaloryzacji i zagospodarowania parku i ogrodów przy pocysterskim opactwie w Łądzie nad Wartą*, Warszawa luty 2008, maszynopis w Archiwum Towarzystwa Salezjańskiego Inspektorii p.w. Św. Wojciecha w Pile.

³ Zob. K. Eysymontt, *Klasztorne ogrody i park nowej rezydencji w Henrykowie*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 18(1972), z. 3, s. 213, 215. Na temat struktury przestrzennej i funkcjonalnej cysterskich ogrodów zob. M. Milecka, *Ogrody klasztorne OO. Cystersów – historia i współczesność*, w: *Ogród sakralny - idea i rzeczywistość*. VII międzynarodowa konferencja o architekturze i sztuce sakralnej „Kościoły naszych czasów”, Kielce 2008, s. 81-85.

osobne założenia ogrodowe o charakterze reprezentacyjnym i użytkowym, określane jako ogród opacki. Ogrody takie istniały m.in. przy pałacach opatów Sulejowa, Wąchocka, Oliwy, Pelplina, Mogiły, Koprzywnicy i Paradyża⁴. Cysterskie opactwo w Łądzie nie mogło być tu wyjątkiem. Należy w tym momencie przypomnieć, że Łąd uchodził powszechnie za najstarsze założenie cysterskie w Rzeczypospolitej i jako opactwo-matka powinien stanowić wzór dla pozostałych cenobiów. Promotorem tej idei był największy opat Łądu doby nowożytnej, mecenas nauki i sztuki, Mikołaj Antoni Łukomski, rządzący opactwem w latach 1697-1750. W zamyśle ambitnego opata-mecenasa zewnętrznym potwierdzeniem prawdziwości prymatu Łądu powinna być okazała forma, dostojność i splendor architektury, wystroju i wyposażenia tutejszego kościoła, klasztoru i ich otoczenia⁵. Nie ulega wątpliwości, że jego staraniom o piękno i dostojność gmachów klasztoru, kościoła i nowo wzniesionego pałacu opackiego towarzyszyła równa troska o piękno ich otoczenia⁶.

Kasata cysterskiego opactwa w Łądzie w 1819 r. położyła kres jego blisko 700-letniej historii. Konsekwencją kasaty stała się m.in. likwidacja bogatych zbiorów łądzkiej biblioteki i archiwum opactwa. Wobec braku danych archiwalnych trudno jest dzisiaj precyzyjnie odtworzyć pierwotną lokalizację i charakter klasztornych ogrodów. Pewne informacje na ich temat odnajdujemy w relacjach z 1. poł. XIX, a zwłaszcza w kronice OO. Kapucynów, którzy w 1850 r. objęli chylące się ku upadkowi kościół i pocysterskie zabudowania⁷.

Krótko po kasacie cysterskiego opactwa biskup kalisko-kujawski zamierzał przenieść do Łądu swoją rezydencję z Kalisza oraz część seminarium włocławskiego. W przedstawionym mu sprawozdaniu na temat stanu zabudowań i otoczenia dawnego klasztoru cystersów wymienione są m.in. dwa ogrody utrzymane w dobrym stanie⁸. Wzmiankowane ogrody to niewątpliwie ogród konwentualny –

⁴ Zob. L. Majdecki, *Historia ogrodów*, Warszawa 1978, s. 186.

⁵ Więcej na temat osoby M. A. Łukomskiego i jego mecenasowskich inicjatyw zob. J. Nowiński, *Nagrodek opata-mecenasa Mikołaja Antoniego Łukomskiego w pocysterskim kościele w Łądzie nad Wartą*, Biuletyn Historii Sztuki 2008, nr 3-4, s. 385-406.

⁶ Na okazały i harmonijny charakter całości cysterskiego założenia w Łądzie zwrócił uwagę Wincenty Hipolit Gawarecki, opisujący dawne opactwo w latach 40. XIX w.: „Kościół księży cystersów w Lendzie jest wspaniały (...) na wzgórzu nad brzegiem rzeki Warty, z jednej strony otwartem, a z drugiej, w oddaleniu lasem osłoniętem wznoszący się, najprzyjemniejszy dla oka czyni widok; a jako wzór pięknego budownictwa, za jeden z najzdobniejszych gmachów kraju, uważać go wypada. Podobnie wszystko co go otacza, jako to: klasztor, mieszkanie opackie, zabudowania rozmaite, ogrody owocowe były kształtnej postaci, i głównego przedmiotu wspaniałości, jakim jest kościół, odpowiadały”. W. H. Gawarecki, *Początek i wzrost benedyktyńskiego-cysterskiego zakonu, łącznie i klasztoru lendzkiego, tegoż Instytutu, w Guberni b. Kaliskiej, powiecie Konińskim położonego*, Pamiętnik Religijno-Moralny 1846, t. 10, s. 531.

⁷ Zob. *Historia Conventus Landensis Patrum Capucinatorum Tomus Primus* [1850-1864], rękopis Archiwum Diecezjalne we Włocławku. Na temat historii Kapucynów w Łądzie zob. M. Dziuba, *Kapucyni w Łądzie nad Wartą (1850-1864)*, w: *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 4: *Polska Prowincja Kapucynów*. (część 1: Polska Prowincja Kapucynów w XIX w.), Lublin 1987, s. 210-271.

⁸ Zob. M. Kamiński, *Dawne opactwo zakonu cysterskiego w Łądzie nad Wartą. Zarys dziejów i zabytki sztuki*, Łąd 1936, s. 89.

położony przy kanale rzeki Warty i na wyspie, oraz ogród opacki – otaczający pierwotnie od południa i północy pałac opata. Ich istnienie i po części stan zachowania dokumentuje w 1850 r. kapucyński kronikarz: „(...) ogród klasztorny zarosły i zniszczony, więcej podobny do dzikich stepów niż owocowego ogrodu. Most prowadzący przez kanał od rzeki Warty do ogrodu wałący się i ze strachem tylko można niem przechodzić. Ogród opacki wcielony do Folwarku nowo przy ogrodzie wystawionego – zniszczenie słowem wszędzie i spustoszenie. Mury otaczające Kościół i klasztor i opactwo z dwiema wspaniałymi Bramami do wjazdu wałące się a miejscami już do fundamentu rozebrane”⁹.

Nowi gospodarze klasztoru w Łądzie, Kapucyni, podjęli szeroko zakrojoną akcję restauracji i odbudowy zdewastowanych zabudowań kościoła i klasztoru oraz ich otoczenia, czyli łąki i 12 mórg ogrodu, stanowiących resztówkę dawnych posiadłości ziemskich pozostawioną cystersom przez zaborców¹⁰. W latach 1851-1853, dzięki środkom zebranych na kweście w całym Królestwie Polskim oraz pomocy artystów i rzemieślników z Warszawy, została przeprowadzona kompleksowa renowacja kościoła i klasztoru wraz z ich wyposażeniem¹¹. Rewitalizację dawnych ogrodów klasztornych oraz uporządkowanie placu przed kościołem Kapucyni przeprowadzili sukcesywnie własnymi siłami. Efekt ich starań wraz z dyspozycją klasztornych ogrodów dokumentuje klasztorna Kronika oraz najstarszy zachowany plan zabudowań i zagospodarowania terenu wokół dawnego łądzkiego opactwa – jest to *Plan sytuacyjny klasztoru kościoła zabudowań i ogrodów klasztornych we wsi Łądzkie. Powiat koniński. Gubernia warszawska*. Dokument ten, sygnowany przez A. Nowaka i B. P. Kamińskiego, został sporządzony ok. 1865 r. i prezentuje zabudowania dawnego założenia cysterskiego z naniesionymi terenami wokół niego, w tym również ogrodami klasztornymi, po likwidacji kapucyńskiego klasztoru przez rząd carski w czerwcu 1864 r. (il. 1)¹².

Prezentację dawnych ogrodów cysterskiego założenia w Łądzie oraz ich późniejszych przekształceń pragnę przedstawić w oparciu o dyspozycję powyższego planu, na którym naniosłem oznaczenia literowe (A, B, C, D, E, F) poszczególnych obszarów funkcjonujących przy klasztorze jako ogrody.

A – Ogród opacki

Początkiem ogrodu opackiego w Łądzie jest niewątpliwie fundacja pierwszego pałacu opackiego. Wzniósł go po 1551 r. pierwszy opat Polak, kanonik gnieź-

⁹ *Historia Conventus Landensis...*, dz. cyt., s. 5.

¹⁰ Tyle na użytek klasztoru pozostawił w 1796 r. rząd pruski, przydzielając roczną pensję na utrzymanie opata i klasztoru, zob. Z. Domaśłowski, *Kościół i klasztor w Łądzie*, Warszawa-Poznań 1981, s. 21.

¹¹ Zob. M. Dziuba, *Kapucyni w Łądzie...*, art. cyt., s. 233-236.

¹² Archiwum Główne Akt Dawnych, sygn. AD17-21. U dołu planu zamieszczona jest skala liczona w sążniach rosyjskich. Na odwrocie arkusza widnieje inskrypcja ołówkiem w j. rosyjskim: *Liend pokapucynskij*. Plan powstał po kasacji klasztoru Kapucynów w 1864 r., a przed powiększeniem liczby guberni w Królestwie Polskim w 1867, kiedy to Łądz znalazł się ponownie na terenie guberni kaliskiej.

nieński, dyplomata i sekretarz króla Zygmunta Augusta, Jan Wysocki (+1560). Według relacji Wincentego Hipolita Gawareckiego pałac opata Wysockiego stanął „(...) wedle ogrodu, a raczej sadu opackiego”, czyli na terenie istniejącej jeszcze w latach 40. XIX w. części ogrodu opackiego ulokowanej na łagodnym stoku w północno-wschodniej części założenia¹³. Ogród opacki został założony najprawdopodobniej wraz z lokalizacją pałacu opata w 2. poł. XVI w. Jego zachodnią granicę stanowiła główna droga dojazdowa do klasztoru (część historycznego szlaku gnieźnieńskiego, przy którym ufundowano opactwo w 2. poł. XII w.). Na północy granicą była zapewne droga prowadząca z Łądku do Pyzdr. Od południa ogród zamykały nadwarciańskie łąki i koryto odnogi Warty. Pałac opata Wysockiego mógł być zlokalizowany na niewielkim wzniesieniu u nasady stoku naprzeciw wież kościoła, najprawdopodobniej na tym miejscu stoi dziś siedziba Nadzoru Wodnego Regionalnego Zarządu Gospodarki Wodnej w Poznaniu (il. 2).

W latach 30. XVIII w. opat Mikołaj Antoni Łukomski¹⁴ wznosił w pobliżu klasztoru, na południowym krańcu ogrodu opackiego, nową rezydencję opacką, której projektantem był Pompeo Ferrari. Lokalizację tego pałacu dokumentuje plan Nowaka i Kamińskiego oraz widok opactwa w Łądzie pędzla Marcina Zaleskiego (il. 7). Kapucyński kronikarz w 1850 r. opisał go wraz z ogrodem: „(...) od strony Furty klasztornej stoi gmach wielki Opactwo murowane na kształt pałacu, o piętrze, wraz z skrzydłem czyli Pawilonem wszystko kryte dachówką, a wewnątrz składa się z pięciu wielkich sal na piętrze i kilkunastu stancyi większych i mniejszych. (...) Przy tem opactwie od strony wody jest ogródek czyli część ogrodu odcięta od całego Ogrodu Opackiego /:gdyż wielki ogród opacki przyłączono do Folwarku, a kawałek za domem opackim pozostawiono, a w środku urządzono drogę prowadzącą do rzeki i stajen ponad wodą urządzonych:/ ten kawałek ogrodu bez żadnego ogrodzenia opustoszały zostaje”¹⁵. Widok łądzkiego opactwa od strony wschodniej, wraz z drogą rozdzielającą całość pierwotnego założenia ogrodowego oraz ogrodzony parkanem ogród przy pałacu opackim, ukazuje litografia Napoleona Ordy *Łąd nad Wartą* z ok. 1878 r. (il. 3)¹⁶.

Wspomniane przez kronikarza podzielenie ogrodu opackiego nastąpiło już w 1796 r., kiedy to rząd pruski przejął dobra ziemskie łądzkich cystersów, pozostawiając opatowi opacką rezydencję z niewielkim fragmentem ogrodu. Z relacji Gawareckiego wynika, że włączony do folwarku ogród opacki w części południowej, sąsiadującej z nowym pałacem, był zagospodarowany jako sad. O poło-

¹³ „W ciągu sprawowania urzędu [Jan Wysocki] wymurował wedle ogrodu, a raczej sadu opackiego, mieszkanie osobne dla opatów, które później, czasem zniszczone, przez wspanialsze, łączące się bliżej z klasztorem, i dotąd istniejące, zastąpione zostało”. W. H. Gawarecki, *Wiadomość historyczna...*, art. cyt. s. 523-524.

¹⁴ Gawarecki niesłusznie przypisuje budowę nowego pałacu opackiego następcy Łukomskiego opatowi Konstantemu Iłowieckiemu, zob. tamże, s. 528-529 oraz J. Nowiński, *Nagrobek opata-mecenasa...*, art. cyt., przyp. 53.

¹⁵ *Historia Conventus Landensis...*, dz. cyt., s. 32.

¹⁶ Napoleon Orda, *Łąd nad Wartą (Polska) Gubernia Kaliska*, w: *Album widoków historycznych Polski*, Seria VIII, Nr 225.

zonej wyżej północnej części ogrodu nie posiadamy żadnych informacji. Na początku XIX w. stanął tam eklektyczny pałac, istniejący do dziś, przy którym zachował się – obecnie zdewastowany – park, będący być może kontynuacją dawnego parku opackiego. Lokalizację parku i położonego niżej tarasowego sadu dokumentuje mapa wykonana przed 1939 r. i zaktualizowana podczas niemieckiej okupacji w 1942 r. (il. 4)¹⁷.

Pałac opacki wzniesiony przez Łukomskiego został rozebrany na przełomie XIX i XX w., zachowano jedynie dolną kondygnację bocznego skrzydła oficyny, przylegającą do klasztornej muru z bramą głównego wejścia od wschodu. Teren na którym stał pałac został wraz z ogrodem splantowany, co dokumentuje fotografia z ok. 1910 r. (il. 5). Na tym miejscu, w latach 30. XX w., stanęły budynki seminaryjnego gospodarstwa, rozbudowane w latach 1957-1968¹⁸. Pod koniec XX w. i w 2007 r. większość budynków gospodarczych została rozebrana.

B1/B2 – Ogród klasztorny nad kanałem Warty

Na planie Nowaka i Kamińskiego ogród klasztorny (B1) wypełniał przestrzeń pomiędzy południowym skrzydłem klasztoru a kanałem rzeki Warty, od wschodu sąsiadował on z pałacem i ogrodem opackim. Ogród ten przedzielała droga prowadząca po stronie zachodniej z podwórza klasztornej na most nad kanałem i dalej na ogrodową wyspę. Za drogą pasmo klasztornej ogrodu wzdłuż kanału (B2) było kontynuowane aż do muru oddzielającego od zachodu zabudowania klasztorne od terenów wsi. W tej części ogród sąsiadował od północy z ówczesnym klasztornym podwórzem gospodarczym i zabudowaniami dawnego cysterskiego browaru, zamienionego przez Kapucynów na stajnię i wozownię, oraz budynkiem latryny, stanowiącym kontynuację wewnętrznej bramy zamykającej od południa podwórze po zachodniej stronie klasztoru¹⁹. Już w czasach cysterskich ten nasłoneczniony i obfitujący w wodę teren był atrakcyjny jako miejsce ogrodowych upraw. Istnienie ogrodu w tym miejscu potwierdza relacja korespondenta „Przyjaciela Ludu”, który, goszcząc w 1845 r. w Łądzie, był w celi ostatniego żyjącego w klasztorze cystersa - przeora Tadeusza Macieja Wysockiego, i widział z okna ogrodzony ogród między klasztorem a brzegiem kanału Warty. Widok ogrodu musiał być n. tyle atrakcyjny, że autor relacji postanowił go uwiecznić w rysunku²⁰.

¹⁷ Mapę podaję wg reprodukcji zamieszczonej w opracowaniu: H. Rataj, *Łąd, park i ogrody kościelne (ewidencja)*, Konin 1982, maszynopis Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu Delegatura w Koninie.

¹⁸ Zob. J. Nowiński, *Restauratio et aedificatio. Zabytkowy zespół klasztorny w Łądzie pod opieką Salezjanów*, *Seminare. Poszukiwania naukowo-pastoralne* 13(1997), s. 285.

¹⁹ Wejście do budynku latryny znajdowało się na piętrze w południowo-zachodniej części klasztoru, skąd, korytarzykiem nad bramą, dochodziło się *ad locum secretum*. Kanał poprowadzony pod ogrodem odprowadzał ścieki z latryny Warty.

²⁰ „Oglądawszy co było można, powróciliśmy do celi Cystersa [T. M. Wysockiego - JN], i tam jeszcze założony tu widok z okien celi na prędcę zdjąłem. Widać pod oknami ogródek murem opasany, z jednej strony

Nowi gospodarze – Kapucyni - w 1853 r. wzniesli wzdłuż kanału Warty, od zachodniego muru granicznego aż do muru oddzielającego ogród opacki od klasztoru, mur zamykający ten obszar od południa²¹. Przestrzeń pomiędzy murem a klasztorem zagospodarowano jako ogród owocowy, gdzie posadzono ciepłolubne rośliny, m.in. brzoskwinie, morele i winną latorośl²². Drzewa owocowe rosące w południowo-wschodniej części tego ogrodu widać jeszcze na prezentowanej już fotografii z ok. 1910 r. (il. 5).

Zabudowania dawnego klasztorowego podwórza gospodarczego, brama z budynkiem latryn oraz mur przy kanale zostały rozebrane najprawdopodobniej w tym samym okresie co pałac opacki, a tereny ogrodów uległy dewastacji. Salezianie, obejmując kościół i klasztor w Łądzie w 1921 r., na terenie dawnego podwórza klasztorowego i ogrodu (B2) założyli sad i ogród warzywny, a w późniejszym okresie stanęły tam szklarnie i inspekty ogrodnicze²³. W 1957 r. południową i wschodnią część ogrodu ogrodzono parkanem z granitowymi słupkami i metalowymi przęsłami pomiędzy nimi²⁴. Teren dawnego ogrodu po stronie południowej klasztoru (B1) został zamieniony na podwórze gospodarcze, na którym, w latach 50. XX w., stanęły wzdłuż kanału Warty budynki gospodarcze, rozebrano je jesienią 2007 r.

C – Dawny ogród studencki

Kolejnym miejscem lokalizacji ogrodu klasztorowego na planie Nowaka i Kamińskiego był ogrodzony plac w narożu pomiędzy murem klasztorowym od wschodu, południową wieżą i zakrystią kościoła oraz wschodnim skrzydłem klasztoru, bezpośrednio sąsiadujący z głównym wejściem do klasztoru od strony wschodniej. W latach 30. XVIII w. na tym miejscu opat Łukomski wznosił zakonny nowicjat z czterema izbami i kuchnią. Budynek nowicjatu został rozebrany w 1851 r. przez Kapucynów, a na jego miejscu urządzono ogród dla kształcących

gmachem klasztorowym z dwóch innych ogrodzony, a czwartą stroną przypierający do rzeki.” Przyjaciel Ludu 15(1848) nr 43, s. 340. Cela przeora Wysockiego znajdowała się na piętrze klasztoru, w jego południowo-zachodnim narożniku, z oknami wychodzącymi na południe i zachód. Wspomniany przez autora rysunek ogrodu widzianego z okna południowego nie został zreprodukowany na łamach Przyjaciela Ludu.

²¹ „W tymże czasie stanął mur z cegły długości 300 przeszło łokci ponad kanałem wody przy moście, łokci cztery wysoki; a ten plac między murem a klasztorem plantuje się na ogród. Na moście zaś dwie bramy do zamykania go a razem Ogrodu i sztachety między Murem i Klasztorem; tak że pozostała tylko droga prosto z Bramy murowanej, między klasztorem a stajniami do przejścia do mostu”. *Historia Conventus Landensis...*, dz. cyt., s. 80.

²² „Prowincjał [o. Beniamin Szymański] zalecił dokończenie robót stolarskich plantacyi przed Kościołem i pomiędzy murem nad wodą a Klasztorem, gdzie ma być urządzony ogród na Brzoskwinie, Morele i Winogrono”. Tamże, s. 84.

²³ Przez wiele lat, również w czasie niemieckiej okupacji, ogród ten był prowadzony przez salezjanina-koadiutora Antoniego Bizjaka (+1979), a następnie przez salezjanów-koadiutorów Antoniego Pleśniaka (+2004) i Józefa Słowakiewicza (+2006).

²⁴ Zob. J. Nowiński, *Restauratio et aedificatio...*, art. cyt., s. 285.

się w Łądzie kapucyńskich kleryków²⁵. Wejście do ogrodu prowadziło z klatki schodowej w północno-wschodniej części krużganków, drzwiami wykutymi wówczas w tym celu²⁶. Ogród studencki był obsadzony drzewami, najprawdopodobniej owocowymi, widać je na fotografii z 1910 r. oraz na litografii *Łąka nad Wartą* Napoleona Ordy (il. 5, 3).

Nie znamy stanu zachowania tej partii klasztornych ogrodów w momencie objęcia Łądu przez Salezjanów. Zdjęcie T. Wiśniowskiego z 1926 r., wykonane krótko po renowacji elewacji klasztoru, dokumentuje to miejsce już bez drzew i murów, jako splantowany goły plac²⁷. W latach 1954-1959, podczas szeroko zakrojonych prac porządkujących otoczenie klasztoru, w narożu placu przy południowej wieży kościoła wzniesiono murowaną kapliczkę, w której ustawiono – wykutą w białym marmurze – figurę Matki Bożej Niepokalanej. Istotnej zmianie teren dawnego ogrodu studenckiego uległ podczas realizacji nowego budynku seminaryjnego na początku lat 80. XX w. Ponieważ projekt przewidywał lokalizację budynku we wschodniej i południowej części placu, rozebrano wówczas – za zgodą urzędu konserwatorskiego – dawny mur dzielący zabudowania opactwa od szlaku komunikacyjnego wraz z bramą będącą pierwotnie głównym wejściem na teren klasztoru. Nowy budynek seminaryjny został ukończony w 1992 r. Jego podkowiasta bryła zamyka teren przed klasztorem od wschodu i południa (il. 2). Trapezoidalny plac pomiędzy klasztorem a nowym gmachem seminaryjnym został obsadzony krzewami ozdobnymi i drzewami iglastymi.

D – Wirydarz

Zgodnie z tradycją cysterskich cenobiów wirydarz pełnił funkcję wewnętrznego ogrodu w obrębie klasztoru, zwykle połączonego z obecnością wody²⁸. Łądzki wirydarz powstał około połowy XIV w. podczas przeprowadzonej wówczas rozbudowy klasztoru. Z czterech stron otaczały go trakty sklepionych krzyżowo krużganków otwierających się ostrołukowymi oknami do jego wnętrza. Podczas barokizacji klasztoru w 1. tercji XVIII w., pracami kierował Pompeo Ferrari, nadbudowano piętro klasztoru, lokując na tym poziomie w jednoraktowym skrzydle północnym bibliotekę. Okna krużganków otrzymały wówczas pół-

²⁵ „Antoni Mikołaj Łukomski (...) Nowicyatki budynek odosobniony wymurował /: ten w roku 1850 [faktycznie w roku 1851 – JN] już po objęciu naszym rozebraliśmy jako nieużyteczny i zniszczony, a na tem placu ogród się urządził!”. *Historia Conventus Landensis...*, dz. cyt., s. 22-23.

²⁶ „Z tychże korytarzy [krużganków – JN] są drzwi dębowe stare opatrzone zamkiem prowadzące na schody korytarzy studenckich, zaś przy nich jest korytarzyk nowo urządzony, wyłożony cegłą, prowadzący do ogródka studenckiego, gdzie są drzwi z oknem, prętami żelaznymi opatrzone”. *Inwentarz sprzętów Kościelnych i Klasztornych Xięży Kapucynów Łądzkich [...] spisany [...] dnia 13 lipca 1853 roku*, s. 24b, rękopis w zbiorach Biblioteki WSD w Łądzie. Wykuty wówczas otwór drzwi jest obecnie w części zamurowany, jego górną partię wypełnia ostrołukowe okno dzisiejszego pomieszczenia WC.

²⁷ Fotografia w zbiorach Biblioteki WSD w Łądzie.

²⁸ Zob. E. Łuzyniecka, *Architektura klasztorów cysterskich. Filie lubiąskie i inne cenobia śląskie*, Wrocław 2002, s. 43; M. Milecka, *Ogrody klasztorne OO. Cystersów...*, art. cyt., s. 82.

koliste wykroje, a ściany wirydarza, podobnie jak zewnętrzne elewacje klasztoru, zostały otynkowane w kolorze różu pompejańskiego z białymi pasami znaczącymi granicę kondygnacji i pionowe przeszła ścian.

Pierwszą informacją na temat nowożytnej aranżacji wirydarza w Łądzie podaje kapucyńska Kronika z 1850 r.: „Wewnątrz klasztoru jest tak zwane Klostrium, do którego wchodzi się z dolnych korytarzy, drzwi wchodowe zupełnie zniszczone. Tam na środku jest filar z ciosu, wysokości łokci 5 ozdobnie zrobiony na wierzchu wielka okrągła czara, mająca obwodu około 5 łokci, z niej tedy wytryskiwała fontanna, a odchodziła Kanałem murowanym prowadzonym pod Korytarzem i małym Refektarzem aż do kanału poza Klasztorem przy Ogrodzie. Ten Kanał odchodowy zupełnie zawalony, filar wytrysku w kamieniu cokolwiek uszkodzony, rury zaś, które prowadziły wodę do tej fontanny są gdzieś pod ziemią ukryte i nieznacone. Całe zaś to Klostrium było kiedyś brukowane, dziś okropność tam spojrzeć, gdyż były [tu] chlewy dla nierogacizny”²⁹. Opis kronikarza przywołuje barokowy wystrój wirydarza, w którego centrum stała fontanna, zasilana – podobnie jak i cały klasztor – wodą ze źródła bijącego na północno-zachodnim stoku na placu przed kościołem³⁰. Kapucyni uprzątnęli teren *Klostrium*, przywracając mu zapewne pierwotny wygląd z zachowaną centralnie fontanną, co dokumentuje *Inwentarz* z 1853 r.: „Klostrium, częścią brukowane, częścią kwiatami zasadzone, w środku wznosi się ciosowy filar, na nim płytwa w kształcie muszli, z której niegdyś uderzał wodotrysk”³¹. Obecność fontanny w centrum wirydarza dokumentuje również plan Nowaka i Kamińskiego. Po usunięciu z Łądu Kapucynów w 1864 r. klasztor ponownie zaczął popadać w ruinę. W 1892 r. uległo zawaleniu północne skrzydło klasztoru wraz z gotyckim krużgankiem, dewastacji uległ wówczas również wirydarz i fontanna, której ozdobny filar został przewrócony, ocalała jedynie stylizowana na muszlę misa³².

Salezianie, podczas generalnego remontu całego założenia w latach 1925-1927, odbudowali północne skrzydło klasztoru, poszerzając je o jedno przeszło w głąb wirydarza. Na parterze urządzono salę teatralną, do której wejście prowadziło od strony zachodniego krużganka oraz przez wirydarz i drzwi w ścianie północnej³³. Wirydarz uporządkowano w symetrycznym układzie czterech traw-

²⁹ *Historia Conventus Landensis...*, dz. cyt., s. 19. Wspomniany kanał odpływowy został ujawniony w południowo-wschodnim narożu wirydarza podczas sondażowych prac wykopaliskowych we wrześniu 2006 r. Zob. A. W. Wyrwa, T. Kasproicz, *Sprawozdanie z sondażowo weryfikacyjnych badań archeologicznych na sta. L9 w Łądzie nad Wartą w 2006 roku*, Poznań 2006, s. 51, 54, 56-57, maszynopis w Bibliotece WSD w Łądzie.

³⁰ Dziś w tym miejscu są zamontowane dwie ręczne pompy, z których mieszkańcy okolicznych domów pobierali wodę przed zamontowaniem wiejskiego wodociągu w latach 90. XX w.

³¹ *Inwentarz sprzętów Kościelnych i Klasztornych...*, dz. cyt., s. 24.

³² Plan Nowaka i Kamińskiego dokumentuje pierwotną szerokość północnego skrzydła klasztoru. W 1907 r. K. Wojciechowski sporządził pomiar i rzut budynków kościoła i klasztoru, rejestrując północny krużganek – jako już zburzony – w jego historycznym układzie; reprodukcja planu K. Wojciechowskiego znajduje się w Archiwum Biblioteki WSD w Łądzie oraz w zbiorach ikonograficznych Instytutu Sztuki PAN (neg. nr 84434).

³³ Zob. J. Nowiński, *Restauratio et aedificatio...*, art. cyt., s. 283.

nikowych kwater z chodnikami i misą z dawnej fontanny ustawioną w centrum, tym razem do jej podparcia użyto fragmenty trzech piaskowcowych wolut. Stan taki przetrwał do 1974 r., kiedy renowację elewacji klasztoru rozpoczęto od tynkowania ścian wirydarza³⁴. Po zakończeniu prac elewacyjnych w listopadzie tegoż roku zrealizowano nową aranżację wnętrza wirydarza: kwatery z trawnikami obsadzono bukszpanem, przy ścianach w ocienionych miejscach posadzono byliny, wzdłuż ściany północnej nasadzono róże. W centrum, w środku ośmiobocznego basenu, ustawiono na wolutach misę fontanny, w której uruchomiono wodotrysk. Chodniki wokół wirydarza i pomiędzy kwaterami utwardzono złodem marmurowym (il. 6).

E – Ogród na wyspie

Do klasztornych ogrodów cysterskich należał teren wyspy za kanałem rzeki Warty, połączony z lądem mostem zlokalizowanym na osi drogi biegnącej od północnej bramy wzdłuż zachodniego skrzydła klasztoru (il. 2). Teren wyspy to właściwy ogród konwentualny klasztoru, wykorzystywany przez cystersów dla celów gospodarczych i rekreacyjnych. Uprawy były rozczłonkowane duktami spacerowych alei obsadzonych owocowymi drzewami. Kapucyni zastali go w 1850 r. w stanie zdewastowanym³⁵. Plan Nowaka i Kamińskiego rejestruje jedynie północną część ogrodu na wyspie, gdzie widzimy główną aleję ogrodu, biegnącą od mostu na osi północ-południe i odchodzącą od niej u nasady mostu prostopadle aleję, której zachodnia część prowadzi do klasztornej pasieki, wschodnia natomiast biegnie po obwodzie wyspy. Od alei tej odchodzi druga, równoległa do głównej, aleja w kierunku południowym. Rekultywując ogród na wyspie, Kapucyni w 1860 r. obsadzili jej obrzeża lipami, umacniając w ten sposób zapewne spacerową aleję biegnącą wokół wyspy³⁶. Cennym dokumentem rejestrującym w czasach kapucyńskich wygląd łądzkiego kościoła, klasztoru i ich otoczenia, wraz z pałacem opata Łukomskiego, jest olejny pejzaż Marcina Zaleskiego z ok. 1860 r. (il. 7)³⁷. Ukazuje on łądzkie opactwo od strony południowej,

³⁴ Zob. tamże, s. 286.

³⁵ Zob. cyt. z przypisem 10.

³⁶ „[1860 kwiecień] Ogród przy rzece [sic!] został wkoło obsadzony Lipami”. *Historia Conventus Landensis...*, dz. cyt., s. 175.

³⁷ Obraz o wymiarach 74,5x46,5 cm znajduje się w zbiorach Wyższego Seminarium Duchownego Towarzystwa Salezjańskiego w Łądz. Atrybucja obrazu jako nieznanego dzieła warszawskiego malarza Marcina Zaleskiego pojawiła się podczas jego konserwacji w 2008 r. Przeprowadziłem wówczas konfrontację łądzkiego pejzażu z obrazami Marcina Zaleskiego eksponowanymi w Muzeum Historycznym Miasta Stołecznego Warszawy, w obecności konserwującej obraz Doroty Zemła oraz kustoszów galerii malarstwa muzeum. Analiza porównawcza potwierdziła pokrewieństwo obrazu z Łądz z dziełami Marcina Zaleskiego. Pejzaż łądzki nie powstał w plenerze, będąc w Łądz Zaleski posłużył się aparatem fotograficznym Daguerre'a, wykorzystując następnie w pracowni dagerotyp przy malowaniu pejzażu. Tylko dzięki tej technice mógł zarejestrować tak dokładnie detale architektoniczne budynków klasztoru, kościoła i pałacu opackiego. Na temat warsztatu Marcina

widziane z lewego brzegu Warty. Z prawej strony, zza łągowych zarośli nadwarciańskich, widać górną kondygnację i dach pałacu opackiego, z lewej widzimy ogrodową wyspę graniczącą od południa z korytem Warty. W głębi wyspy, na tle klasztoru, dostrzec można korony drzew owocowych.

Salezianie, podczas prac wokół klasztoru w latach 1954-1959, usypali na północnym i wschodnim krańcu wyspy wał ziemny, chroniący uprawy ogrodowe przed wylewami rzeki Warty. Wał został umocniony od strony ogrodu kamiennymi murkami, na wale posadzono ozdobne krzewy, a pomiędzy nimi ustawiono betonowe gazony na kwiaty. Prawdopodobnie wówczas wykopano w centrum wyspy staw rybny, zasypany w latach 90. XX w. Inwestycje w latach 50. istotnie zmieniły wygląd północnej partii ogrodu na wyspie. Wzniesiono wówczas nowy most betonowy, zmieniając jego oś w stosunku do pierwotnego mostu drewnianego. Przeprowadzono też regulację brzegów kanału Warty, umacniając je kamiennym nabrzeżem. Północno-zachodni kraniec ogrodowej wyspy umocniono murem kamiennym zwieńczonym krenelażem³⁸. Gruz gromadzony podczas prac remontowych od 2. poł. lat 70. XX w. był składowany na terenie mokradeł na zachodnim krańcu wyspy. Teren pozyskany w ten sposób został zrekultywowany w latach 90. XX w., powstało tam wówczas rosarium i łąka z krzewami iglastymi, przy której, wzdłuż zachodniej alei przy moście, stanęła pergola obsadzona roślinami pnącymi.

F – Plac przed kościołem i park przykościelny

Nie posiadamy informacji, czy w czasach cysterskich teren na północ od kościoła i klasztoru był obszarem upraw ogrodowych. Jediną informacją na jego temat jest relacja kapucyńskiego kronikarza, opisującego stan dewastacji otoczenia kościoła w 1850 r.: „(...) chód do kościoła czyli stopnie ciosowe zakłęste, porożsadzane od rosnącego na nich zielska, bruk w koło kościoła i ścieżki pozawalane napływem piasku i porostem zielsk, okropne spustoszenie wkoło daje się widzieć. Mury, któremi był kościół obwiedziony i bramy wjazdowe porożbierane, same tylko zwaliska gruzów, rowy, doły, góry widzieć się dają! (...) Figura ciosowa misternej roboty, S-go Jana Nepomucena przed kościołem, mocno uszkodzona wali się. Zdrój, który dostarczał wody klasztorowi !:gdyż studni nie masz:/zawalony, a woda dobywająca się spod ziemi zalewa aż przed sam kościół”³⁹. Znamienne jest, że częściowo utwardzony teren ze ścieżkami nie skojarzył się piszącemu kronikę ze zdewastowanym ogrodem. Krótko przed relacją kronikarza (ok.1846 r.) północna część terenu przed kościołem została przedstawiona w akwareli Adama Lerue *Kościół po Cysterski w Łądzie* w tzw. *Atlasach Stron-*

Zaleskiego i jego pracy z dagerotypami zob. Z. A. Nowak, *Marcin Zaleski (1796-1877)*, katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Warszawie, Warszawa 1983, s. 15.

³⁸ Zob. J. Nowiński, *Restauratio et aedificatio...*, art. cyt., s. 285.

³⁹ *Historia Conventus Landensis...*, dz. cyt., s. 23.

czyńskiego⁴⁰. Widać na niej drogę prowadzącą do kościoła od strony wsi pośrodku pagórka, za którym trzy włoskie topole (?) znaczą najprawdopodobniej miejsce źródła, innych drzew ani krzewów nie dostrzegamy. Nie ma również śladu murów, otaczających niegdyś kościół i tę część założenia, które – zgodnie z relacją kronikarza – zostały rozebrane. Nie wiemy, czy droga ukazana na akwareli istniała za czasów cysterskich, jako że wjazd na plac przed kościołem i na podwórze gospodarcze klasztoru znajdował się po stronie zachodniej. Być może została wyznaczona po rozebraniu murów okalających tę część założenia jako najkrótsze dojście z wioski do kościoła, jej obecność zaaprobowali Kapucyni (il. 2). Według planu Nowaka i Kamińskiego, przed kościołem, w pobliżu północnej bramy prowadzącej na klasztorne podwórze, stał dom mieszkalny klasztornej służby oraz figura. Z opisu kapucyńskiego kronikarza wiemy, że była to figura św. Jana Nepomucena. Jej obecność w tym miejscu jest szczególnie zasadna z racji pobliskiego brodu na Warcie, do którego prowadziła droga do miasteczka Zagórów, biegnąca po zachodniej stronie zabudowań opactwa.

Kapucyni w latach 1850-1853 przeprowadzili rewitalizację terenu przed kościołem, plantując jego powierzchnię pod założenie parkowe. Efekty tych prac odnotowuje *Inwentarz* z lipca 1853 r.: „Cały plac przed Kościołem, niedawno samo rumowisko i doły, dziś splantowany i wysadzony drzewkami, w sposobie ogrodu spacerowego dla przybywających osób na Odpusta, kiedyś dawać będzie cień; a do Processyi na Boże Ciało, aleja jest wysadzona”⁴¹. Dopisek na marginesie *Inwentarza* informuje, że „Zdrój przed Kościołem dawny został przerobiony na wodotrysk”⁴². Wytyczone na nowo aleje parku obsadzono drzewami liściastymi (klony, dęby, jesiony, kasztanowce, akacje i lipy⁴³), ustawiając przy nich figury świętych, cały teren placu został ogrodzony drewnianym parkanem⁴⁴. *Inwentarz* z 1853 r. zawiera pozycję *Planty Oranżeryjne*, pod którą wyliczone są rośliny ozdobne: „Justycyi – 6, oleandrów różowo kwitnących – 134, cytryn rodzących – 6, myrtów, tujów i innych kwiatów trwałych przeszło 500”⁴⁵. Większość z tych roślin była niewątpliwie zasadzona lub eksponowana na terenie przykościelnego

⁴⁰ Akwarelę reprodukuje w bieżącym numerze „Seminare” w artykule: *Oltarz Matki Bożej Częstochowskiej i powstańcza mogiła – dwie pamiątki patriotyczne w dawnym opactwie w Łądzie nad Wartą*. W przypisie 4. podaje dane bibliograficzne akwareli.

⁴¹ *Inwentarz sprzętów Kościelnych i Klasztornych...*, dz. cyt., s. 29.

⁴² Ze źródłu poprowadzono drewnianymi rurami wodę do klasztoru, zasilając nią klasztorną studnię „na dawnym miejscu urządzoną” – prawdopodobnie w okolicach klasztornej kuchni.

⁴³ Zob. A. Jarońska-Krokowska, *Inwentaryzacja zieleni, parku, ogrodów i architektury ogrodowej przy pocysterskim opactwie w Łądzie nad Wartą*, Warszawa 2008, s. 4, maszynopis w zbiorach Biblioteki WSD w Łądzie.

⁴⁴ Szerzej na ten temat zob. J. Nowiński, *Oltarz Matki Bożej Częstochowskiej i powstańcza mogiła...*, art. cyt.

⁴⁵ *Inwentarz sprzętów Kościelnych i Klasztornych...*, dz. cyt., s. 29b. Większość z tych roślin sprowadzono we wrześniu 1854 r. z Warszawy. Zob. *Historia Conventus Landensis...*, dz. cyt., s. 96.

parku⁴⁶. 14 lipca 1863 r. na terenie parku, przy figurze *Matki Bożej Niepokalanej*, pochowano trzech powstańców styczniowych z oddziału kawalerii gen. Edmunda Taczanowskiego, poległych w Łądzie podczas potyczki z Moskalami⁴⁷.

Nie posiadamy informacji o losie przykościelnego parku po kasacie konwentu Kapucynów. Po erygowaniu parafii przy kościele klasztorным w Łądzie w 1890 r. park został przyłączony do parafialnego kościoła. Zdjęcie wykonane w 1907 r. ukazuje zachodnią granicę parku odgradzoną od drogi prowadzącej do brodu na rzece płotem ze sztachet⁴⁸. Na zdjęciu nie widać domu służby, rozebranego najprawdopodobniej razem z zabudowaniami gospodarczymi klasztornego podwórza. W pierwszej dekadzie XX w. proboszcz parafii Łąd, ks. Teodor Fibich, ogrodził teren przykościelnego parku od północy i zachodu parkanem z podmurówką i murowanymi słupkami, między którymi rozpięte zostały metalowe przęsła⁴⁹. Ogrodzenie to, remontowane w latach 80. XX w., przetrwało do dnia dzisiejszego (il. 8). W czasie II wojny, podczas stacjonowania w Łądzie zgrupowania Hitlerjugend, uległy zniszczeniu figury stojące w przykościelnym parku.

Po II wojnie światowej uporządkowano zdewastowaną kryptę w kościele, gdzie spoczywali zmarli Cystersi, ich dobrodzieje oraz Kapucyni. Porozrzucone szczątki zmarłych zebrano i pochowano w parku przykościelnym na wysokości północnego ramienia transeptu, miejsce to znaczy dziś granitowy gład narzutowy. Istotna zmiana w wyglądzie placu przed kościołem nastąpiła w 1957 r., kiedy to przesunięto północną bramę wjazdową na teren klasztoru, zrównując jej lico z elewacją zachodniego skrzydła klasztoru. W latach 80. i 90. XX w. utwardzono plac przed kościołem wraz z główną aleją prowadzącą środkiem przykościelnego parku, przy której zamontowano oświetlenie elektryczne. Przy północnej ścianie kościoła, za misyjnym krzyżem, powstało wówczas rosarium⁵⁰.

ZAŁOŻENIA PROJEKTU KONCEPCYJNEGO REWITALIZACJI I REWALORYZACJI OGRODÓW DAWNEGO OPACTWA W ŁĄDZIE

Planowana rewaloryzacja i zagospodarowanie parku i ogrodów przy pocysterskim opactwie w Łądzie przewiduje, obok nowych propozycji projektowych, utrzymanie oraz rewitalizację dawnych ogrodów opactwa pocysterskiego wraz z próbą przywrócenia barokowego charakteru części ich obszaru. W założeniach

⁴⁶ Obecność ozdobnych krzewów na ogrodzie i *Plantacyach* przed kościołem potwierdza w 1853 r. Kronika klasztoru: „Ogród zaś cały, Plantacye przed Kościołem pozasadzane drzewkami tak urodzajnymi jak dzikimi i innemi krzewami”. *Historia Conventus Landensis...*, dz. cyt., s. 84.

⁴⁷ Szerzej na ten temat zob. J. Nowiński, *Ottarz Matki Bożej Częstochowskiej i powstańcza mogiła...*, art. cyt.

⁴⁸ Zdjęcie znajduje się w Archiwum Biblioteki WSD w Łądzie.

⁴⁹ Zob. J. Nowiński, *Ottarz Matki Bożej Częstochowskiej i powstańcza mogiła...*, art. cyt., przyp. 46.

⁵⁰ Zob. J. Nowiński, *Restauratio et aedificatio...*, art. cyt., s. 285, 288.

projektu poszczególne partie ogrodowe pełnić będą zróżnicowane funkcje: rekreacyjne, edukacyjne oraz gospodarcze (il. 9⁵¹).

GLÓWNE OSIE KOMPOZYCYJNE PROJEKTU

1. Główna oś kompozycyjna i widokowa północ-południe

Przygotowywany projekt przewiduje odtworzenie barokowej osi, m.in. przez przesunięcie na zachód obecnego mostu i nowe wytyczenie osi głównej alei ogrodu w obrębie wyspy na linii północ-południe, począwszy od północnej, głównej bramy wjazdowej na południe w kierunku Warty.

Główna oś kompozycyjna północ-południe stanowi także oś widokową. Od północy początkiem osi jest centrum północnej głównej bramy prowadzącej na teren klasztoru. Dalej biegnie ona przez podwórze przy zachodnim skrzydle klasztoru, nowy most nad kanałem i ogrodową wyspę w stronę rzeki Warty (południe), kończąc się otwartą przestrzenią i widokiem na koryto rzeki. Oś ta dzieli projektowane klasztorne ogrody na obszary o zróżnicowanych funkcjach:

- *Paradisus* – ogród rekreacyjny, teren dzisiejszego ogrodu warzywnego ze szklarniami i budynkami gospodarczymi (B2) – strona zachodnia osi;

- Ogród klasztorny (B1) przed południowym skrzydłem klasztoru wzdłuż kanału rzeki Warty;

- Wyspa (E1) – wschodnia strona osi głównej zawierająca większą część edukacyjną ogrodu: nasadzenia wzdłuż grobli (część północna i wschodnia) – byliny światłolubne lub cienioznośne, oraz łąkę i sad. Między groblą i sadem planowana jest droga z zachowaniem (w miarę możliwości) istniejących przy niej starych założeń murków i schodów. Wzdłuż drogi będą rozmieszczone ławki i miejsca do odpoczynku w ciszy;

- Wyspa (E2) – zachodnia strona osi głównej. Na zachód od głównej alei (oś północ-południe) planowana jest lokalizacja części rekreacyjnej założenia, w której skład będą wchodzić: pergola z ławkami wzdłuż nabrzeża kanału (północno-zachodnia część wyspy), spacerowy labirynt wykorzystujący obecne i planowane nasadzenia krzewów iglastych (północno-zachodnia część wyspy), plac rekreacyjny, studnia i miejsce na grilla lub ognisko oraz scena plenerowa (środkowa część wyspy). Na południowo-zachodnim krańcu ogrodowej wyspy, nad brzegiem Warty, planowana jest altana z miejscem na ognisko.

Zakończeniem głównej osi północ-południe będzie przystań rzeczna z pomostami umożliwiającą cumowanie niewielkich łodzi.

⁵¹ Na projekcie koncepcyjnym naniesione są oznaczenia literowe wzorowane na oznaczeniach umieszczonych na planie Nowaka i Kamińskiego.

2. Sekundarna oś kompozycyjna i widokowa północ-południe

Na osi południowego skrzydła klasztoru, równoległe do osi głównej założenia, powstanie oś sekundarna, nie mniej ważna dla kompozycji ogrodu. Biegnie ona od południowego skrzydła klasztoru, przez rekonstruowany ogród klasztorny (B1) przy kanale rzeki Warty z fontanną i rzeźbą (bezpośrednio na jej linii), przez kanał rzeczny, łąkę z „Księżą Natury” i sad oraz szkółkę drzew owocowych (E1), gdzie będą hodowane, ginące dziś, dawne gatunki drzew owocowych, rosnące niegdyś powszechnie w polskich sadach.

Obecność sadu i szkółki będzie nawiązaniem do dawnego miejsca i tradycji klasztornej sadu w Łądzie. Oś rozdziela dwie części sadu: drzewa dojrzałe, owocujące – stare gatunki (część wschodnia) i szkółkę tychże drzew po stronie zachodniej. Zakończeniem osi w części południowej będzie – istniejący tu niegdyś – staw, obecnie planowany z roślinnością wodną i platformą z figurą Matki Bożej Wspomożycielki Wiernych. Platforma-pomost będzie doskonałym punktem widokowym na dawne opactwo od strony Warty i na Wartę oraz otwartą przestrzeń w kierunku wschodnim – nadwarciańskie łąki ciągnące się aż po horyzont.

3. Wewnętrzna oś komunikacyjna wschód-zachód

Wewnętrzna oś komunikacyjna wschód-zachód będzie prowadzić od (rekonstruowanej w ramach projektu) historycznej wschodniej bramy wjazdowej do opactwa od strony dawnego szlaku gnieźnieńskiego, wzdłuż południowego skrzydła nowego budynku seminaryjnego, projektowanych parkingów od strony południowej (A), obok budynku garaży i projektowanego labiryntu, wzdłuż południowego skrzydła klasztoru, w kierunku fontanny z rzeźbą na projektowanym terenie klasztornej ogrodu przy kanale Warty (B1).

Wschodnia brama wjazdowa będzie rekonstrukcją XVIII-wiecznej wschodniej bramy wjazdowej do opactwa, rozebranej w 1984 r.

4. Nieformalna oś o walorach edukacyjnych, od południowego skrzydła nowego budynku seminaryjnego w kierunku południowo-zachodnim ogrodowej wyspy

Projektowana, nieformalna oś widokowa, a zarazem nowy trakt komunikacyjny, zaczyna się od południowego skrzydła nowego budynku seminaryjnego i prowadzi poprzez projektowany labirynt, nowy most, część edukacyjną ogrodu na wyspie, „Księżą Natury” w centrum łąki, do placu z dębem dedykowanym osobie opata Mikołaja Antoniego Łukomskiego, kończąc się grupą formalną drzew w części zachodniej.

Planowane założenie tej części ogrodu klasztorowego (B1) i wyspy (E1) wzdłuż osi południowo-zachodniej związane jest z edukacyjno-wychowawczymi walorami łądzkiego zabytku.

Do tej części ogrodu będzie prowadzić osiowo droga, której początkiem będzie przejście – ułożonego w bruku – labiryntu, obecnego tu jako Symboliczny obraz drogi ludzkiego życia oraz zagubienia współczesnego człowieka w chaosie świata.

Z labiryntu droga poprowadzi na most rozpięty nad kanałem, za którym zlokalizowana będzie część edukacyjna ogrodu (północna część wyspy ogrodowej wzdłuż nabrzeża kanału) jako miejsce zajęć z biologii i ochrony środowiska dla młodzieży gimnazjalnej. Projektowane nasadzenia roślin będą połączone z drewnianymi podestami umożliwiającymi bezpośredni kontakt grup uczniów z roślinami.

Integralną częścią partii edukacyjnej będzie, sąsiadująca z nią, połączona kwietnej łąki – obraz natury nieskażonej ingerencją człowieka. W centrum łąki ulokowany będzie trawiasty pagórek w formie otwartej „Księgi Natury” z biblijnym przesłaniem o pięknie świata w zamyśle Boga-Stwórcy.

5. Dawna oś widokowa na fronton kościoła – z zachodu na wschód

W starej części parku przykościelnego (F) będzie odtworzona dawna oś widokowa prowadząca od zachodu, duktem wiejskiej drogi na prawym brzegu rzeki Warty, wzdłuż północnego odcinka barokowego muru opactwa (część ogrodu klasztorowego – B2), poprzez rozbudowywany plac przedkościelny do głównego wejścia do kościoła.

Plac przed kościołem zostanie powiększony i wzbogacony o nową figurę św. Jana Bosko przed północnym szczytem zachodniego skrzydła klasztoru.

Przy trakcie wytyczonym tą osią planowany jest parterowy pawilon obsługi ruchu turystycznego połączony z węzłem sanitarnym.

6. Oś od zachodniej bramy wjazdowej w kierunku kościoła

Od zachodniej bramy wjazdowej na teren opactwa, obecna główna brama wjazdowa, prowadzić będzie kolejna oś kompozycyjna i widokowa założenia, kończąca się placem przed kościołem.

Na przykościelnym placu, przy szczytowej, północnej ścianie zachodniego skrzydła klasztoru, planowane jest usytuowanie figury św. Jana Bosko – wychowawcy młodzieży. Będzie to figura na postumencie o wysokości ok. 4 m, stojąca na osi głównej alei parku prowadzącej od północy do kościoła i klasztoru. Figura ta zamknie również oś widokową prowadzącą od zachodniej bramy wjazdowej.

REWALORYZOWANE I PLANOWANE ELEMENTY PARKU PRZYKOŚCIELNEGO I WIRYDARZA KLASZTORNEGO

W założonym przez OO. Kapucynów w XIX w. parku przed kościołem planowane jest uporządkowanie traktów, wymiana nawierzchni alejek oraz ustawienie ławek.

1. Pomnik powstańców styczniowych

Na terenie parku przykościelnego, od wejścia północnego, prowadzi oś widokowo-komunikacyjna zaczynająca się w części północnej pomnikiem powstańców styczniowych z figurą *Matki Bożej Niepokalanej*. Pomnik ten będzie odrestaurowany, ogrodzony i obsadzony roślinnością zimozieloną. Oś prowadzi dalej wzdłuż głównej alei parku do placu przykościelnego i głównej, północnej bramy wjazdowej na teren klasztoru i dalej na ogrodową wyspę.

2. Pomnik cystersów

Na terenie parku przykościelnego powstanie pomnik-głaz upamiętniający miejsce spoczynku szczątków łódzkich cystersów (złożonych w ziemi po uprzątnięciu zdewastowanej krypty po II wojnie światowej).

3. Pomnik pamięci kapłanów więzionych w Łądzie przez hitlerowców

Na końcu alei biegnącej na wschód od głównej alei parku wzdłuż północnej ściany kościoła planowany jest pomnik dedykowany pamięci kapłanów więzionych w Łądzie przez hitlerowców.

4. Studnia z pompą

Planowane jest uruchomienie dawnego źródła dostarczającego klasztorowi cystersów wodę pitną. Ujęcie wody będzie zaopatrzone w dwie ręczne pompy. Jedna z nich będzie zlokalizowana na terenie przykościelnego parku, a druga bezpośrednio przy jego ogrodzeniu, co umożliwi korzystanie z niej przez mieszkańców i przyjezdnych. W związku z tym jest konieczna przebudowa ogrodzenia i terenu sąsiadującego.

5. Krzyż misyjny przy kościele

Planowana jest zmiana bezpośredniego otoczenia krzyża misyjnego na placu przykościelnym. Będzie ona nawiązywać do charakteru całości parku przykościelnego.

6. Patio przy wieżach z figurą św. Jana Bosko

Patio znajduje się od strony wschodniej kościoła przy wieżach, na tyłach kaplicy z figurą Matki Bożej. Pełni ono obecnie funkcję placu przy wejściu do północnego skrzydła budynku seminaryjnego z oratorium przeznaczonym dla młodzieży z Łądu i okolicy.

Obecna betonowa figura, ustawiona w 1958 r., ogrodzenia wewnętrzne i nawierzchnie, zostaną przebudowane z zachowaniem historycznych elementów.

7. Brama wjazdowa zachodnia

Filary obecnej zachodniej bramy wjazdowej na plac przykościelny od strony asfaltowej szosy zostaną przebudowane w barokowej formie. Brama ta będzie stanowić główne, reprezentacyjne wejście na teren dawnego opactwa i parku przykościelnego.

8. Wirydarz klasztorny (D)

Obecny wirydarz klasztoru (D), po przeprowadzeniu badań archeologicznych, będzie obniżony do pierwotnego poziomu. Jeśli będą ku temu dane archeologiczne, będzie w nim zrekonstruowana pierwotna studnia – *lavabo*. Całość otrzyma charakter parterowego założenia z 4 kwaterami i obsadzeniami kwiatowymi na obrzeżach.

REKONSTRUOWANE I PLANOWANE PARTIE DAWNYCH OGRODÓW KLASZTORNYCH (B1/B2, C) I DAWNEGO OGRODU OPACKIEGO (A)

1. Nowy wirydarz przed budynkiem seminaryjnym – dawny ogród klasztorny (C)

Nowy wirydarz, na terenie którego znajdował się niegdyś ogród klasztorny (C), to trapezoidalny plac łączący się bezpośrednio z kaplicą z figurą Matki Bożej, powstały pomiędzy murami kościoła, klasztoru i nowym budynkiem seminaryjnym (zamykającym go częściowo od wschodu i południa). Będzie

on przeprojektowany tak, aby otrzymał charakter zbliżony do tradycji klasztornych wirydarzy.

Pomiędzy zachodnim szczytem budynku seminaryjnego a wschodnią ścianą klasztoru planowany jest parkan z bramą i furką, co pozwoli oddzielić teren użytkowany przez seminarium duchowne od ogólnie dostępnej części otoczenia. Brama otrzyma formę stylu barokowego z uwzględnieniem aktualnych wymogów i norm.

Przewidywana jest przebudowa wejść do budynku seminaryjnego z podkreśleniem reprezentacyjnego wejścia głównego.

2. Kaplica z figurą Matki Bożej

Na terenie planowanego nowego wirydarza, w narożu dawnego muru opactwa przy południowej wieży kościoła, znajduje się kaplica z figurą Matki Bożej. Planowane jest odtworzenie północnego i wschodniego odcinka muru przy kaplicy oraz zmiana bezpośredniego jej otoczenia, co dodatkowo podkreśli północno-wschodnie naroże wirydarza.

3. Dawny ogród klasztorny (B1)

Teren przed południowym skrzydłem klasztoru otrzyma charakter ogrodu rekreacyjnego. Wyburzenie budynków gospodarczych odsłoniło od strony klasztoru widok na kanał rzeki Warty i ogrodową wyspę.

Wzdłuż linii brzegowej kanału planowane jest odtworzenie pasa zieleni wraz z ławkami i fontanną usytuowaną na osi południowego skrzydła klasztoru.

Przestrzenie pomiędzy przyporami klasztoru w miarę możliwości będą obsadzone zielenią (prawdopodobnie róże pienne, stare odmiany na drewnianych kratownicach). Betonowe płyty zostaną usunięte na całym obszarze, tam gdzie będzie potrzeba teren zostanie umocniony.

Wzdłuż klasztoru poprowadzona będzie droga łącząca główną północną bramę wjazdową na teren klasztoru z garażami i parkingiem usytuowanym na południowo-wschodnim krańcu założenia – na miejscu dzisiejszej stodoły (A).

4. *Paradisus* – dawny ogród klasztorny (B2)

Na terenie dzisiejszego ogrodu warzywnego ze szklarniami planowane jest zrekonstruowanie klasztornego ogrodu w typie *paradisus* – charakterystycznym dla klasztornych założeń ogrodowych.

Ogród taki, utrzymany w charakterze symetrycznych, parterowych ogrodów włoskich, dzielony był na kwatery obsadzone ziołami, roślinami i kwia-

tami o symbolicznym charakterze, czerpiącym swe znaczenie z klasztornej mistyki. Ogrody tego typu dawały okazję do wypoczynku i medytacji.

Obok roślin, symboliczny kształt otrzymywały w nich również formy rabat, przyjmując kształty związane z symboliką chrystologiczną, trynitarną i maryjną. Wzorce formalne planowanych tu kwater pochodzą z cysterskiej tradycji ikonograficznej (m.in. XVII-wieczne haftowane monogramy z opactwa w Oliwie, diagram Trójcy Świętej z tradycji spekulatywnej teologii cystersa Alana z Lille [1128-1202], twórcy m.in. geometrycznej definicji Boga).

Adaptacja obecnego ogrodu warzywnego na *paradisus* wiąże się również z koniecznością przebudowy istniejącego ogrodzenia w formę muru z przęsłami i wejściem głównym prowadzącym do ogrodu.

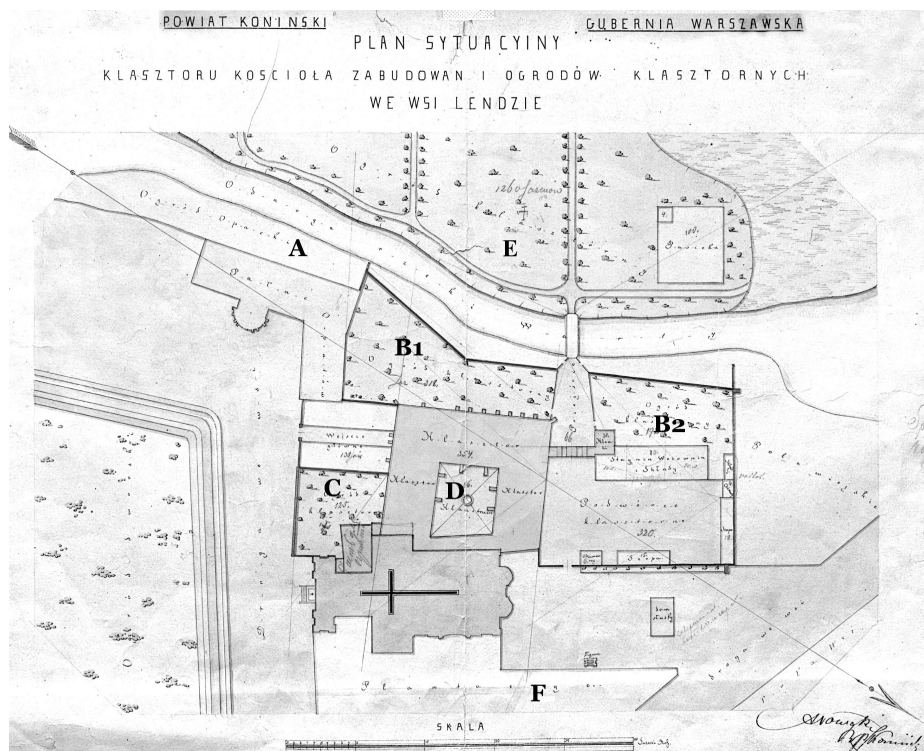
5. Teren dawnego ogrodu i pałacu opata (A)

Teren ten pełni obecnie funkcje częściowo gospodarcze (stodoła, garaże, ogród warzywny). W tym miejscu planowana jest lokalizacja parkingu dla gości i użytkowników obiektu spoza klasztoru. Przy parkingu będzie zrekonstruowana dawna, barokowa wschodnia brama wjazdowa do opactwa.

Ze względu na planowaną funkcję, i jej mało reprezentacyjny charakter, uwzględnione zostało wydzielenie tych terenów poprzez odpowiednie obsadzenia zielenią, a w szczególności zimozielonymi żywopłotami, drzewami liściastymi i pnączami.

* * *

Unikalne walory pocysterskiego opactwa, ulokowanego obecnie w centrum Nadwarciańskiego Parku Krajobrazowego, tworzą niepowtarzalny klimat tego miejsca. Dzięki inwestycjom właściciela, oraz przy wsparciu finansowym instytucji budżetowych i unijnych funduszy, we współdziałaniu z konserwatorem zabytków, dawne opactwo w Łądzie wraz z otaczającym go parkiem, ogrodami i architekturą ogrodową, ma szansę odzyskać dawny splendor, stając się równocześnie miejscem wypoczynku i edukacji.



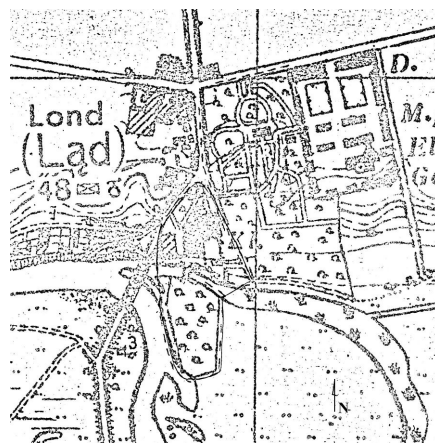
Il. 1: A. Nowak, B. P. Kamiński *Plan sytuacyjny klasztoru kościoła zabudowań i ogrodów klasztornych we wsi Lendzie* [...], ok. 1865 r. Fot. Archiwum Główne Akt Dawnych.



Il. 2: Dawne opactwo w Łądzie, zdjęcie lotnicze. Fot. Włodzimierz Rączkowski.



Il. 3: Napoleon Orda, *Łąd nad Wartą*, litografia ok. 1878 r. Fot. autor.



Il. 4: Mapa Łądu sprzed 1939, z widocznym parkiem i ogrodem dworskim - dawnym ogrodem opackim, wg Hipolita Rataja.



Il. 5: Widok opactwa w Łądzie od strony południowo-wschodniej po rozebraniu pałacu opata, ok. 1910 r. Fot. archiwum autora.



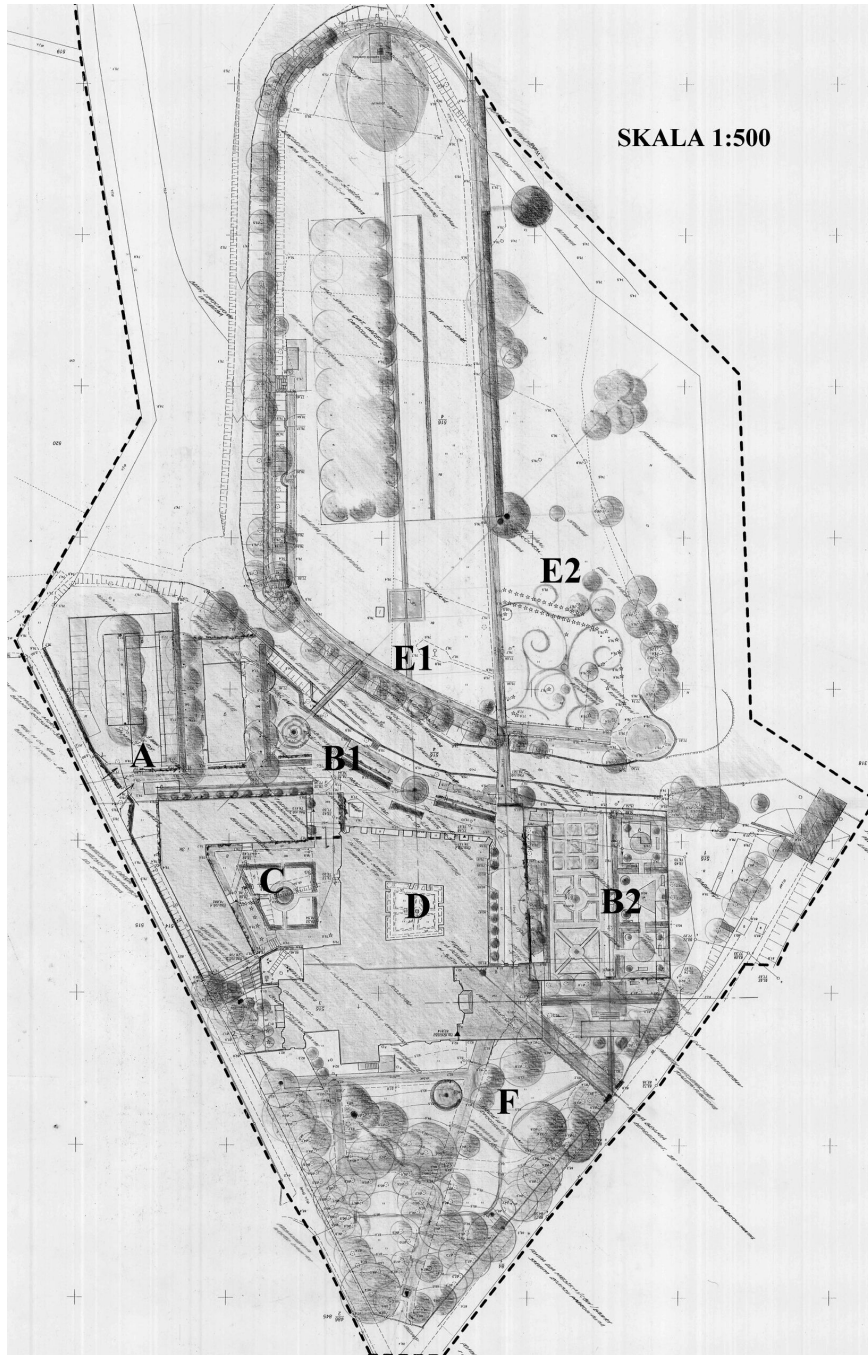
II. 7: Marcin Zaleski, *Opactwo w Łądzie, widok od strony Warty*, ok. 1860 r., fragment. Fot. autor.



II. 6: Wirydarz klasztoru w Łądzie, lipiec 2007. Fot. Anna Jabłońska.



II. 8: Park przykościelny w Łądzie z ogrodzeniem z ok. 1910 r., widok od strony północnej. Fot. autor.



Il. 9: Projekt koncepcyjny rewaloryzacji i zagospodarowania ogrodów dawnego opactwa w Łądzie, skala 1:500, rys. arch. Anetta Jarosińska-Krokowska.

DIE GÄRTEN DER EHEMALIGEN ZISTERZIENSERABTEI IN ŁĄD AN WARTA – DIE GESCHICHTE UND DAS JETZIGE KONZEPT DER ERNEUERUNG UND BE- WIRTSCHAFTUNG

Vor der Abschaffung im Jahre 1819 besaß die Zisterzienserabtei in Łąd an Warta drei verschiedene Gärten. Der Klostergarten lag an der Südseite des Klosters, an dem Warta-Kanal und auf der Insel zwischen dem Kanal und dem Flussbett (Abb. 2). Der Abteigarten wurde an dem Abteipalast in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts angelegt. Er lag auf dem Abhang an der Ostseite des Klosters und der Kirche (Abb. 4). Der Kunstgarten mit dem Brunnen befand sich in der Mitte des Klosters (Abb. 6).

Nach der Abschaffung wurden alle Gärten zerstört. Ein Teil vom Abteigarten wurde mit einem am Anfang des 19. Jahrhunderts entstandenen Vorwerk zusammengefügt. Im Jahre 1850 übernahmen die Kapuziner das Kloster und die Kirche und renovierten sie.

Die Kapuziner erneuerten auch die Gärten. Auf dem Platz vor der Kirche entstand damals ein Park. Auf dem Kirchen- und Klosterplan aus dem Jahre 1865 sieht man die Gärten- und Parklage nach der Schließung des Kapuzinerklosters von der Zarregierung (Abb. 1).

Um die Wende des 19. und 20. Jahrhunderts wurde der Abteipalast und die anderen Wirtschaftsgebäuden des Klosters abgeschafft. Durch die Salesianer, die im Jahre 1921 nach Łąd ankamen, wurde die alte Funktion der ehemaligen Gärten wieder hergestellt. Im Jahre 2008 entstand im Auftrag der Salesianerprovinz des heiligen Wojciech ein Projekt der Erneuerung und Bewirtschaftung des Parks und der Gärten in der ehemaligen Zisterzienserabtei in Łąd an Warta.

Die Gründer dieses Projektes sind Aneta Jarońska-Krokowska und Janusz Nowiński (Abb. 9). Neue Bewirtschaftung und Rekonstruktion der ehemaligen und jetzigen Gärten des Klosters in Łąd mit neuer Erholungs-, Erziehungs-, und Wirtschaftsfunktion sind vorgesehen.

Übersetzung Joanna Gawłowska

Nota o Autorze: DR JANUSZ NOWIŃSKI SDB – historyk sztuki, pracownik Instytutu Historii Sztuki UKSW, kustosz zabytków dawnego opactwa w Łądzie, konsultant Towarzystwa Salezjańskiego Inspektorii pw. św. Wojciecha w zakresie sztuki sakralnej i konserwacji zabytków, organizator i współautor wystaw sztuki współczesnej, twórca koncepcji i współautor projektów wystroju wnętrz sakralnych.

Słowa kluczowe: Łąd nad Wartą, historia ogrodów, ogrody cysterskie, architektura krajobrazu